

Юрій Ладний

ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ 1917–1921 РР.:
ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті аналізуються складні етнополітичні процеси, які відбувалися в Україні за доби національної революції та громадянської війни. Зроблено ряд уточнень та здійснено кроки подолання стереотипів національної пам'яті в міжнаціональних відносинах.

Окрема увага приділяється аналізу українсько-російських відносин у контексті історичного простору I чверті XX століття.

Ключові слова: етнополітика; національно-визвольна революція; національно-визвольний рух; національні меншини.

Ladnyi Yu. Ethnopolitics in Ukraine in 1917–1921: historical and ethnological discourse. *The article analyzes complex ethnopolitical processes that took place in Ukraine during the national revolution and civil war. It provides a number of clarifications and steps to overcome stereotypes of the national memory with regard to inter-ethnic relations. The article also focuses on analyzing the Ukrainian-Russian relationship in the context of the historical period of the 1st quarter of the 20th century.*

Key words: ethnopolitics, national liberation revolution, national liberation movement, national minorities.

Сучасні світові суспільні трансформації підтверджують важливість формування етнополітики країн з поліетнічним та полікультурним населенням. На початку XXI століття міжнаціональні відносини усе ще залишаються одним із ключових питань політичної діяльності сучасних держав світу та важливою складовою їх національної безпеки. Світові етнонаціональні практики мають обов'язково спиратися на позитивний досвід минулого у вирішенні національного питання, обов'язково враховуючи причини і наслідки трагічних міжнаціональних конфліктів, яких вистачало в драматичній історії XX – поч. XXI століття.

В умовах глобалізації світу залишається актуальним створення таких державницьких моделей міжнаціональних відносин, які можуть реально позитивно вплинути на зближення між народами та злагоду в суспільстві. В цьому контексті набуває важливого значення звернення до історичного досвіду країн світу, серед яких Україна не є винятком.

З перших кроків формування етнополітики незалежної української держави один з її будівничих академік І. Курас зазначав: «Україн актуальним є дослідження етносів України, їхньої ролі в становленні та розвитку української нації і держави, у формуванні громадянського суспільства. На часі аналіз регіональних, етнічних, цивілізаційних особливостей українського соціуму і пов'язаних з ними факторів конфліктогенності і загрози стабільності» [1, с. 83].

Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – історичний феномен української демократично-національної революції – створили широкий науковий простір для всебічних розвідок і аналізу етнополітичних процесів. За 25 років незалежності України постала новітня історіографія українського державотворення. Коло наукових розвідок періоду 1917–1921 рр. достатньо широке: зовнішня і внутрішня політика української держави, соціальна і культурна сфера, військове будівництво, шкільна справа тощо.

У той же час треба зазначити, що етнонаціональна політика українських держав значний час залишалася на узбіччі наукових досліджень. Не випадково відомий фахівець з історії української національно-демократичної революції В. Солдатенко ще в 1999 році писав: «Означена тема важлива і актуальна не менше своєю дотичністю до ювілейної віхи нашої історії, що нині відзначається. Очевидно є і не менш сутнісне, глибинне значення в науковому сенсі. Адже цей ракурс проблеми практично не вивчався українською історіографією» [2, с. 3].

Перші кроки до висвітлення проблеми етнополітичних відносин доби революції виявилися достатньо складними і суперечливими. Бракувало джерельного матеріалу, широкого кола наративних джерел. Гостро відчувалася відсутність нових методологічних підходів. Пострадянська історіографія мала певний тиск на науковців-дослідників незалежної України. На тлі помітних наукових надбань вистачало необ'єктивних оцінок історичних процесів, невміння з позицій україноцентризму об'єктивно оцінювати історичні події. Ціла низка узагальнюючих праць страждала на упередження і стереотипи в ставленні до національних меншин, покладаючи на них своєрідний комплекс «історичної провини» за всі негаразди, які мали місце в Україні. З небаченою легкістю автори таких праць визначали «своїх і чужих», «друзів та ворогів». Достатньо складною темою виявилась і етнополітика в Україні 1917–1921 років. Для справедливого вирішення національного питання новій українській постреволюційній владі, яка була репрезентована постаттю М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, С. Єфремова та ін., належало створити новий демократичний формат міжнаціональних комунікацій. В основу цього формату покладалося формування етнополітики з трьома найбільш представленими національними меншинами: росіянами, євреями та поляками.

Становище євреїв до лютневої революції 1917 року визначалося такими чинниками:

- політичним, економічним та правовим безправ'ям, які для них окреслила самодержавна Росія;

- перебуванням більшої частини єврейської людності «в смузі осілості», своєрідній ганебній резервації «освіченого абсолютизму ХХ століття»;

- монархічно-чорносотенною юдофобською політикою царату, яка підживлювала зростання державного та побутового антисемітизму.

Зазначені фактори визначили суспільно-політичне ставлення єврейства до імперії як до «тюрми народів» і логічно підказувало йому шлях назустріч російським соціал-демократам та українському демократично-визвольному руху. Більшість українських політичних партій висловлювали щире співчуття і підтримку єврейській людності в Україні. Важливим, на думку В. Винниченка, був той факт, що в своїй боротьбі проти національного поневолення євреїв в Україні не претендували на політичне лідерство і не прагнули до здобуття певних політичних преференцій, що не можна сказати про позиції російського демократичного кола. Більшість росіян, незважаючи на їхні політичні уподобання, після лютого 1917 року усе ще стояли на позиціях Великої Росії, не бажали відчувати себе національною меншиною, навіть найбільшою і найвпливовішою. Від російських центристських партій і до ліворадикальних політичних сил висловлювалося негативне ставлення до Великої України і її національних інтересів. Польська людність взагалі перебувала під впливом власної національної буржуазії, що, зрештою, знівелювало позитивне ставлення до українських прагнень невеликого гурту соціалістів і народників [3, с. 43–44].

Однією із перших праць про початок української революції була монографія О. Копиленка «100 днів Центральної Ради» (К., 1992). Залишаючи загально-позитивне враження, ця робота не могла не викликати низки нериторичних запитань до автора, особливо щодо аналізу етнополітики Центральної Ради. З критичних позицій дослідник аналізує Закон УНР «Про національно-персональну автономію», який М. Грушевський називав «моральною вершиною українського народу», адже такий закон уперше в історії відкривав широкий простір

не тільки для вільного розвитку людини, а цілих національних утворень. Намагаючись аналізувати досить подразливі і суперечливі теми українсько-єврейських відносин, автор висловлює своє бачення цієї проблеми: «У житті все виявилось набагато складнішим. І якщо у 1917 році Грушевський декларував вільний розвиток євреїв в Україні, то в 1918 році уже жаліється, що єврейським канцеляристам всяких категорій не хочеться перевчатися на українське і вони агітують проти української урядової мови» [4, с. 145–147].

Насправді Голова Центральної Ради ні на кого не жалівся, а тільки констатував відсутність політичної єдності серед єврейської громади. Наведений автором фрагмент твору Грушевського «На порозі нової України» є «вирваним» із контексту твору і, власне, не передає головної думки очільника Української революції. Насправді Грушевський писав: «Треба мати на увазі, що се були елементи якраз неорганізовані в національних єврейських організаціях, так що участь євреїв в протиукраїнських повстаннях нічого не має спільного з єврейським національним рухом і він не скільки за них не відповідає». В цьому сенсі Михайло Сергійович не міг обійти стороною тривожні тенденції, які з'явилися в Україні і компрометували український національно-визвольний рух. «З другого боку, – зауважує очільник ЦР, – антисемітизм, «сеї соціалізм дурнів», як справедливо прозвали його німецькі соціалісти, затемнюючи свідомість дійсних класових відносин і соціальних інтересів, служить інтересам реакції, із становища української демократії рідше шкідливий... Тепер він може послужити інтересам інших буржуазних і реакційних кругів. Але інтересам українських трудящих мас не послужить він ні в чим» [3, с. 42–43].

Наскільки стереотипи в оцінках українсько-єврейських відносин виявилися стійкими, свідчать окремі сторінки фундаментальної колективної праці-монографії «Україна: політична історія ХХ – поч. ХХІ століття», яка побачила світ 2007 року. Автори відповідного розділу визначили низку основних дефініцій, які мали продемонструвати характер ставлення євреїв до української державності:

1. Єврейство і його партії Бунд, Поалей-ціон, СЕРП, сіоністи підтримували противників української держави;

2. У критичні дні Української революції єврейські кола займали позицію «стороннього спостерігача», вичікуючи, хто стане переможцем;

3. З переходом українського керівництва на позиції самостійності, ще до прийняття IV Універсалу, всі єврейські представники залишили Центральну Раду;

4. Негативне ставлення євреїв до боротьби за українську державність та їх активна підтримка більшовиків викликали хвилю єврейських погромів [5, с. 240–241].

Широке коло архівних матеріалів та наративних джерел ставить під сумнів зазначені положення чи взагалі їх повністю спростовує. Адже починаючи з Національного конгресу (квітень 1917 року) єврейські політичні партії, відстоюючи права євреїв на самовизначення, активно включилися в процес Української революції і широко підтримували українські прагнення. На конгресі відбулася тепла зустріч між єврейськими представниками і М. Грушевським, висловлювалися гасла на підтримку українського визвольного руху.

Треба врахувати той факт, що більшість єврейських партій, крім сіоністів, стояли на позиціях соціалістичних чи соціал-демократичних загальноросійських та українських партій і відстоювали демократичні і національні права всіх поневолених самодержавством народів. У програмних документах цих партій майбутнє Росії вбачалося в автономному, а з часом у федеративному устрої з широкими повноваженнями крайових національних органів влади, що було співзвучно з програмними документами провідних українських партій у Центральній Раді. Ще на початку Української революції голова Генерального Секретаріату В. Винниченко достатньо зрозуміло висловився щодо позицій організованого єврейства до прагнень українців: «Була до певної міри щирість у примиренню, було бажання дружнього співробітництва й творення спільного діла, бажання забути старі непорозуміння». Очільник українського уряду підкреслює особливу щирість представників єврейських організацій, які прийняли в свою свідомість Центральну Раду як свій орган і вступили в неї як рівні члени, з рівними політичними і національними правами [6, с. 297].

У драматичні дні жовтня 1917 року, коли було здійснено більшовицький переворот у Петрограді, всі єврейські соціалістичні партії на чолі з Бундом виступили з підтримкою Центральної Ради і засудженням антиконституційної узурпації влади прихильниками В. Леніна [7, с. 57].

Серед архівних джерел досить оригінальними на наш погляд, є матеріали, що свідчать про бажання молодих євреїв, які мали військовий досвід, вступити до українського війська і захищати Українську Народну Республіку [8, с. 4–6]. Питання, до речі, було достатньо непростим, адже серед командного складу військових частин було чимало чорносотенних російських офіцерів, які створювали для євреїв різноманітні перешкоди для вступу у війська. Це питання навіть мало розголос і стало предметом особливого слухання на одному із засідань Центральної Ради [9, с. 7]. Єврейські партії ніколи не входили до складу Центральної Ради. Правда, вони дійсно не голосували за прийняття IV Універсалу в січні 1918 року. Мотивом до цих подій слугувала не ворожість до державних прагнень українців, а переговори з країнами Четверного Союзу, що велися в Бресті. На думку очільників єврейських партій, австро-німецькі імперіалісти намагалися використати Україну як сировинний ресурс для успішного завершення Першої світової війни. Бунд і інші єврейські партії лякала загроза стати «рабами німецького імперіалізму». Як стверджує дослідник діяльності Бунду В. Гусев, подальші події виявили, що бундівці багато в чому мали рацію [10, с. 49]. Погромна хвиля в Україні була викликана не тим, що єврейські партії утрималися під час голосування за IV Універсал. Хоча напруга в українсько-єврейських відносинах дійсно існувала після цих подій. Ситуацію прояснює Генеральний секретар з національних справ О. Шульгин, який підкреслює зв'язок погромів з більшовицькою агресією проти України. «Без більшовицької навали у нас не було б погромів», – зазначає український міністр [11, с. 42].

В умовах, коли УНР опинилася в трикутнику смерті, спричиненого наступом на УНР більшовиками, Денікіним та Польщею, організоване єврейство і надалі залишалося з Директорією Української Республіки. В спеціальній відозві, підписаній президентом кабінету міністрів Б. Мартосом та міністром єврейських справ П. Красним, наголошувалося, що єврейське населення активно підтримувало Українську демократичну республіку. На своїх численних зборах усі єврейські політичні партії висловили підтримку щодо повної державної незалежності України. За наказом головного отамана С. Петлюри цей документ було доведено до широкого кола українського суспільства [12, с. 564–568].

Широкий панорамний аналіз джерел і літератури дає можливість стверджувати, що за умов громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. єврейство було представлено в усіх політичних таборах, що виборювали владу: чимало представників єврейства виявили прагнення до тісної співпраці з українською владою у складі Центральної Ради та Директорії УНР. Водночас, частина русифікованого єврейства (заможна частина населення та інтелігенція) підтримувала білий рух. Серед махновського руху виявилось чимало євреїв-ідеологів анархістських поглядів. Значною була відносна частка євреїв в органах радянської влади та верхівки більшовицької партії [13, с. 79].

Найбільш складним для аналізу і об'єктивних оцінок видаються українсько-російські відносини, адже очільникам Центральної Ради і Директорії УНР довелося мати справу з двома постреволуційними Росіями – «Червоною» та «Білою». Коли російські більшовики вели боротьбу з царатом, а потім з Тимчасовим урядом, вони всіляким способом намагалися демонструвати свої симпатії до українського визвольного руху. Не випадково вождь більшовиків В. Ленін у квітні 1917 року наголошував, якщо Фінляндія, Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому поганого нічого немає. Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжити політику царя Миколи. В червні 1917 року, після декларування I Універсалу, Ленін ще рішучіше підтверджує позицію більшовиків: «Жоден демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. Жоден демократ не може також заперечувати право України на вільне відокремлення від Росії». Через кілька днів у статті «Україна і поразка правлячих партій Росії» Ленін наголосить, що поступитися українцям – означає вчинити розумно, бо інакше буде гірше, силою українців не втримати, а тільки можна озлобити; підтримати українців – означає відкрити шлях до довір'я між обома націями, до братерського союзу їх як рівних [14, с. 125].

Коли більшовики боролися з Тимчасовим урядом, вони дотримувалися цих вимог. Деякий час (до листопада 1917 року) в складі Центральної Ради навіть була невелика більшовицька фракція. Але відразу після жовтневого перевороту в Петрограді нова радянська еліта зайняла відверту антиукраїнську позицію. В грудні 1917 року

РНК РРФСР звернувся з ультимативними вимогами до Центральної Ради із закликом до більшовиків України і всіх пролетарських мас боротися за встановлення влади більшовицьких рад. Так було запущено механізм кривавого громадянського протистояння. Конфлікт між раднаркомом, більшовицькою УНР, створеною як маріонеткове автономне утворення і залежне від більшовицької Росії, з одного боку, та Центральною Радою – з іншого, мав не лише політичні та соціально-економічні суперечності. З цього приводу Михайло Грушевський писав: «Більшовики хвалились, що в ці дні (січень–лютий 1918 року) розстріляли 5 тис. українців. Ця цифра збільшена, більш обережні обрахунки приймають коло 2 тисячі, але висота її не грає ролі – важніша принципіальна сторона виявлення дійсного характеру цієї війни, котру з більшовицької сторони виставлено як боротьбу соціалістичних гасел проти буржуазії і реакцій, а в дійсності вона була війною національною, боротьбою за відновлення єдиної Росії і на знищення сепаратизму». Очільник ЦР наголошував, що більшовики в повному сенсі під своїми прапорами захищали «завзято і нелюдськи» ті централістські гасла, з якими царат історично ставився до України [15, с. 35].

Три війни Раднаркому РРФСР 1918–1920 рр. проти Української Народної Республіки наочно підтвердили, що більшовики в своїх прагненнях намагалися вирішити не тільки класові, а, перш за все, національне питання в Україні. Проголошуючи гасло «право націй на самовизначення народів», більшовицька влада де-факто заперечила це право для українців. Правда, третє повернення більшовиків в Україну в грудні 1919 року мало на меті продемонструвати «українськість» нової влади. Втретє прийшовши в Україну, більшовики намагалися врахувати попередні помилки. На якийсь час навіть формально була визнана самостійність України [16, с. 366].

Але позиція Леніна завжди будувалася на «революційній діалектиці». Гра більшовиків в українську незалежність завершилася навесні 1920 року, коли розпочалася радянсько-польська війна і цілі аграрні регіони знову виступили проти радянської політики «воєнного комунізму». В серпні 1920 року друкований орган Директорії УНР зробив передрук з газети «Київський Більшовик» статті «Кожний українець – маленький Петлюра». Публікація комуністичного часопису починалася міркуваннями автора: «Не

можна спокійно дивитись на розжирівшу українську буржуазну морду в той час, коли московські робітники тисячами в день мруть від голоду». А завершилася стаття закликом автора: «Все одно хліб буде наш!.. Кожний українець – маленький Петлюра, якого треба нищити без розбору» [17].

Військова поразка УНР не стала назагал поразкою українського визвольного руху. Можна погодитися з точкою зору відомого українсько-канадського дослідника О. Субтельного, який вважав, що революція і громадянська війна принесли Україні і здобутки. Діяльність українських урядів, процеси національного будівництва, самоусвідомлення себе українцями, сотні тисяч людей були рефлексією на історичні події, – тому можна вважати, що революція за своїм характером була не тільки соціальною, а й національною. Відмова більшовиків від унітарності на теренах колишньої Російської імперії, виникнення УСРР та «політика українізації» 20-х післявоєнних років є цьому тільки підтвердженням [18, с. 330–331].

Позицію білих в українському питанні висловив їх провідний ідеолог, українофоб, редактор газети «Киевлянин» Василь Шульгин. На сторінках свого часопису він ще раз наголосив, що «Південно-Західний край (слово «Україна» він не вживав з принципових позицій – *Авт.*) є російським, російським, російським...» Його рефлексією на вступ денікінських військ до Києва у серпні 1919 року стала авторська стаття в «Киевлянині», в якій підкреслювалося: «Так, цей край є російським. Ми не віддамо його ні українським зрадникам, що покрили його ганьбою, ні жидівським катам, що залили його кров'ю» [19].

Незважаючи на те, що білий рух видавався досить строкатим: від переконаних монархістів, прихильників реформатора В. Столипіна до діячів Державної думи та розігнаних більшовиками установчих зборів – цей загал був рішуче налаштований на відновлення єдиної та неподільної Росії. Денікінці, що окупували Україну, прагнули не тільки ліквідувати українську державність, а й знищити її культурні надбання: вони спалювали стародруки, руйнували пам'ятники та пам'ятні знаки, нищили бібліотеки, розстрілювали патріотично налаштованих учителів [20]. Один із очільників добровольчої армії генерал-лейтенант Май-Маєвський своїм наказом заборонив викладання «українознавства і малоросійської мови» в школі,

відновивши своєю владою всі обмежувальні закони часів царської Росії [21, с. 83–84].

Військова і цивільна адміністрація Денікіна відмовили проханням Київської міської Думи зберегти українські школи в місті, посилаючись на відсутність потреби в них. Генерал Драгоміров пояснив свою позицію київському міському голові Є. Рябцеву: «Київ завжди був російським містом... і в короні Російської держави завжди буде дорогоцінною перлиною». Міському голові Є. Рябцеву чітко дали зрозуміти, що головне в його роботі – сприяння спокою в місті й забезпечення тилу денікінської армії [22, с. 150].

Державна політика гетьмана України Павла Скоропадського теж не викликала захоплення білих. Навіть гетьманська Грамота про федерацію з Росією (листопад 1918 року) не вписувалася в концепцію А. Денікіна (єдиної і неподільної Росії). Російська шовіністична преса активно підтримувала добровольців та відверто вела інформаційну війну проти Української Держави та особисто П. Скоропадського. Консул Української Держави в Катеринодарі П. Дмитренко порівнював висвітлення подій в Україні місцевою пресою як «вилиття помиїв на неї» [23, с. 33]. У жовтні 1918 року він писав у вітчизняне зовнішньополітичне відомство, що такі газети, як «Россия», «Сын отечества», «Кубанец», майже в кожному номері «вважають за свій патріотичний обов'язок кинути ганебну лайку, брудну брехню на Україну та її уряд» [23]. Денікінська дипломатія вдалася до заходів міжнародної ізоляції УНР на Паризькій мирній конференції, переконуючи діячів Антанти не надавати українцям політичної, військової та матеріальної допомоги.

За спогадами відомого українського і єврейського політичного діяча А. Марголіна, який представляв УНР на Паризькій мирній конференції 1919 року, представники Антанти виявили повну необізнаність в «українському питанні», спочатку гарантуючи українській державності свою підтримку, а потім підштовхуючи українців на федерацію з білим рухом [24, с. 247–251].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що ненависть генерала А. Денікіна та білогвардійців до історичних прагнень українців вибороти свою державність була більшою, ніж ворожнеча до більшовиків [25, с. 211].

До речі, очільники Директорії УНР не мали сумніву щодо суголосності позиції «Білої» і «Червоної» Росії в українському

питанні, тому в аналітичних документах Директорії УНР, датованих березнем 1920 року, ми читаємо: «Росіяни в відношеннях до України всі однакові... З характерним цілком атаківським бажанням «Единой неделимой России»» [26, с. 3].

Сучасна російська етнополітична думка не обділяє увагою історичні події ХІХ початку ХХ століття на теренах колишньої Російської імперії. В нових сучасних російських інтерпретаціях Українська національна революція подається як трагічний громадянський конфлікт, який розглядається як зіткнення проєктів «Великої російської нації» (росіяни, малороси, білоруси) з піднесенням українського національно-визвольного руху. Невирішеність цього питання за радянських часів, а також другорядне ставлення до цієї проблеми на пострадянському просторі має сьогодні сумні політичні наслідки як для українського, так і для російського народів.

-
1. Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність / І.Ф. Курас. – К., 1999.
  2. Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження / В. Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 1999. – Вип. 8.
  3. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський. – К., 1992.
  4. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради / О.Л. Копиленко. – К., 1992.
  5. Україна: політична історія ХХ – поч. ХХІ століття / редрада: В. Литвин та ін. – К., 2007.
  6. Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. / В. Винниченко. – Київ, Відень, 1920.
  7. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України 1917–1925 / О.Я. Найман. – К., 1998.
  8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1748, оп.1, спр. 4.
  9. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2 томах. – Т. 2. – К., 1997.
  10. Левітас Ф.Л. Бунд в Україні: місце в суспільному житті / кінець ХІХ ст. – 1921 р. / Ф.Л. Левітас, В.І. Гусев. – К., 1995.
  11. Шульгин О. Україна і червоний жаж. Погроми в Україні / О. Шульгин. – К., 2001.
  12. Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки 1918–1920 рр. Документи і матеріали у 2 томах. – Т. 2. – К., 2006.

13. Енциклопедія історії України / редкол: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 3. – К., 2005.
14. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К., 1991.
15. Грушевський М. Новий період історії України / М. Грушевський. – К., 1992.
16. Бойко О.Д. Історія України / О.Д. Бойко. – К., 2004.
17. Україна. – 1920. – 7 серпня.
18. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К., 1991.
19. Український козак. – 1919. – 13 вересня.
20. Український козак. – 1919. – 9 жовтня.
21. Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов. Т. 2. – К., 1967.
22. З історії самоврядування та демократії в Києві від княжої доби до нашого часу / голред: Т. Чухліб. – К., 2000.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3766, оп.3., спр. 2.
24. Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників / І. Гнатишин, О. Кучерук, О. Маврин. – Т. 1. – К., 2008.
25. Російщення України. Науково-популярний збірник / голред: Л. Полтава. – К., 1992.
26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1429, оп. 2, спр.15.